

UDK 94 (497.1) (049.3) "1948"

Safet Bandžović

**SOVJETSKO-JUGOSLAVENSKI SUKOB 1948:
ZAMKE STALJINIZMA¹**

**THE 1948 SOVIET-YUGOSLAV CONFLICT:
TRAPS OF STALINISM**

Sažetak

Tekst je prikaz knjige «Istorijsko ne staljinizmu»

Summary

The text is a review of the book entitled “The Historical ‘No’ to Stalinism”

U organizaciji *Saveza društava Tito u Bosni i Hercegovini*, u Sarajevu je 28. juna 2008. održan okrugli sto na temu „Istorijsko ne staljinizmu“ povodom obilježavanja 60 godina od tog historijskog događaja iz 1948. i donošenja značajnih odluka državno-partijskog rukovodstva Jugoslavije kojim su osigurani neovisnost i pravo na vlastiti put zemlje.

Raif Dizdarević je kao uvodničar istakao da su oštrim sukobom sa staljinizmom otvoreni višestrani i dugotrajni procesi velikih promjena: „Suština sukoba – sudara birokratskog, staljinističkog i hegemonističkog koncepta, na jednoj, i antidogmatskog, demokratskog i humanog koncepta, na drugoj strani – određivala je i pravac i sadržaj promjena koje su vršene.” Na ovom multidiscipli-

¹ Prikaz knjige *Istorijsko ne staljinizmu*, Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2008, str. 306.

narnom skupu bilo je više od 40 učesnika (akademika, univerzitetskih profesora, sociologa, historičara, publicista, istaknutih javnih radnika i društveno-političkih savremenika tih prijelomnih zbivanja). *Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini* agilnošću u pripremi i održavanju ovakvih i sličnih skupova može biti primjer i naučnim institucijama. Uspio je da, u kratkom vremenskom roku, prikupi izložene radove i objavi ih u posebnom zborniku. Njegov sadržaj čine radovi 16 autora, diskusije učesnika, kao i faksimili važnijih tematskih dokumenata.

Historija je polifoničan i višeznačan proces. Sadašnjost iziskuje složene i asimetrične slike prošlosti, obuhvaćanje iznijansiranih historijskih pojava u cjelini. „Bauk komunizma“ odavno ne kruži Evropom, „nestajući u nekoj vrsti ništavila“ (F. Fire). S njegovim padom nastupio je i slom „društvene imaginacije“. Svi mi, pisao je A. Solženjicin, treba da razmišljamo “kako se iščupati iz razvalina, ali i melanholije čiji se korijeni nalaze u teškoći da se apsorбира prošlost i u zabrinutosti koju izaziva neposredna budućnost”. Velike iluzije su skupe, krivotvorile su stvarnost. Od njih se zaluđivalo i stradalo. Komunizam je kao složena pojava i dovršeni proces postao predmetom istraživanja. Historijska nauka je po definiciji „skeptična i kritična“. Nema vječite naučne paradigme. Raspad ideološke paradigme utjecao je, s različitim intenzitetom, u postjugoslavenskim zemljama, pa i u Bosni i Hercegovini, i na tematske, metodološke i razne sadržajne “prevrate u memoriji”, sporenja različitih “zajednica pamćenja”, preispitivanje dotadašnjih “proučenih problema” i preoblikovanje više slojeva historijske svijesti.

Okrugli sto o staljinizmu, što pokazuje i ovaj zbornik, bio je još jedna prilika da se uoči s kakvim se sve pratećim preprekama i iskušenjima suočavaju bosanskohercegovački naučnici kada se bave ovakvim, širim, “vanbosanskim temama”, mahom izolirani i udaljeni od primarne arhivske građe van BiH, ali i od one “zaštićene” u njoj (arhivi MUP-a), novijih historiografskih saznanja, od objavljenih izvora i djela iz postjugoslavenskog perioda. Opstale su zato, u izvjesnoj mjeri, i prepoznatljive, selektivne tendencije, iz vremena “kontrole misli”, pretočavanja političkih u naučne stavove, zamki ideološkog “monolitnog jednozvučja”, kada je i historiografija bila značajan kreator ideologije, uz ponavljanje „odbrambenih“ stereotipa i vrijednosnih stavova koje je vrijeme

manje-više relativiziralo ili demantiralo, bez obzira na to što nauka, pogotovo ona historijska, ne poznaje niti priznaje „zatamnjene stranice“, konsenzuse, arhivirane i ideologizirane istine.

U prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji nisu postojali cjeloviti dokumenti o radu najviših državnih i partijskih organa, izuzev donekle Skupštine. Brojni dokumenti i zapisnici o radu saveznih organa ili ne postoje ili su šifrirani, skraćeni, odnosno bili su znani i razumljivi samo onima koji su u njima učestvovali. Bez uvida u najvažnije izvore ne može se doći do stručno zasnovanih studija. Sklonost da se demantira ili potiskuje teret vlastite prošlosti doprinosi devalviranju historije. Sistematska brisanja segmenata „neslavne“ prošlosti nisu u nauci neka novost. „Zaboravljalo se“, napisao je svojedobno Branko Petranović, da se „istorija ne sme ideološki upotrebljavati i zlopotrebljavati“, da se „prošlost ne može potisnuti, ukinuti, zabraniti, jer kad-tad provaljuje“, da se „ne mogu tabuisati najosetljivije teme istorije i nedogledno odlagati analiza i tumačenje najneprijatnijih i najtugaljivijih pitanja.“ Bez znanja nema ni vrijednosnih sistema.

Problematično je jednoznačno svođenje historijskog totaliteta „na samo jednu dimenziju“. Rasprostranjena praksa da se za sva nedjela okrivljuje i osuđuje samo Staljin ne upućuje dovoljno na pouke o opasnostima utopijskih zamisli i sistema, niti o odgovornosti pojedinca. Osim starih, manihejskih ocjena sukoba 1948. godine, da je, primjerice, razlaz Tita i Staljina započeo još prije Drugog svjetskog rata, kako je “bolje jedan otok – Goli otok – nego arhipelag”, na ovom skupu iznošena su i drugačija, deideologizirana viđenja. Za razumijevanje sovjetsko-jugoslavenkog sukoba 1948. treba svakako, što je i ukazano od nekih autora, imati u vidu i rezultate postjugoslavenske, kao i postsovjetske ruske historiografije, posebno istraživanja Leonida Gibijanskog. U SSSR-u se, naime, historija sukoba 1948. kratko analizirala samo u povjerljivim informativno-analitičkim materijalima, koje su u doba Staljina povremeno pisali u sovjetskoj Akademiji nauka za Centralni komitet KPSS na njegovu narudžbu. Publikacija istraživanja koja se tiče sukoba bila je dozvoljena tek 1988. godine.

Po novijim istraživanjima ruskih historičara, sovjetsko-jugoslavenski sukob 1948. ni izdaleka ne izgleda kao proces započet

još za vrijeme Drugog svjetskog rata, koji je dovodio do komplikacija kako tokom rata tako i nakon njega. U ocjenama politike KPJ, iznesenim u analitičkim materijalima nastalim u aparatu CKSKP (b) nakon završetka rata, sve do 1948. nije bilo kritičkih primjedbi, nego su to bile, maltene, slavopojke. Sve do početka 1948. po sovjetskim ocjenama Jugoslavija je bila na prvom mjestu među istočnoevropskim “narodnim demokratijama” kao zemlja koja prednjači na putu stvaranja komunističkog režima i prelaska na kolosijek socijalističke izgradnje. Kremlj je smatrao da ona čvrsto stoji uz SSSR, da odlučno slijedi njegovu politiku na međunarodnoj sceni, igra ulogu bedema te politike na Balkanu. Kao jedan od uzroka sovjetsko-jugoslavenskog spora – “sukoba hegemonističkih aspiracija Kremlja sa specifičnim interesima komunističkog režima Jugoslavije”, navodi se neslaganje između težnji ovih dviju država oko problema odnosa Jugoslavije s Bugarskom i Albanijom, te pitanja eventualne federacije na Balkanu i ambicioznog Titovog političkog liderstva na Balkanu. Neki ruski autori smatraju da je Kremlj krajem 1947. i početkom 1948. odlučio da provođenje politike “nacionalnih puteva ka socijalizmu” u zemljama istočne Evrope zamijeni uvođenjem jednoličnosti prema sovjetskom uzoru, pa je, po tim navodima, spor sa Jugoslavijom iskrsnuo upravo kao dio takvog plana.

Pobjeda SSSR-a u Drugom svjetskom ratu i jačanje Staljinovog kulta uz medijsku euforiju o uspjesima i napretku “komunističkog raja” uzdignut će staljinistička viđenja razvitka socijalizma i internacionalizma na nivo religijskih vjerovanja. Od zaostale zemlje napraviti će svjetsku i nuklearnu silu. Jugoslavija se nije oštrije konfrontirala sa SSSR-om, ali je znala ignorirati ili modificirati poruke iz Moskve, što je bio jedan od vidova njenog državnog subjektiviteta. Razne manifestacije nezadovoljstva, incidentne situacije i načini njihovog razrješenja, prilagođavanja ili izmjene rješenja o tome uvjerljivo govore. John M. Cabot, otpravnik poslova američke ambasade u Beogradu, u julu 1947. izvještavao je vladu u Washingtonu: “Jugoslovenski komunizam već sada pokazuje znakove odstupanja od ruskog, uprkos svome položaju ljubimca i osnovne sličnosti rase i političke tradicije... Premda su partizani u velikoj mjeri inspirisani i vođeni od strane komunista,

predstavljaju ipak jednu vrlo heterogenu grupu. Postoje jasne razlike mišljenja među njima, mada su veoma diskretne. Vjerovatnije je da će efikasna opozicija protiv sovjetske dominacije doći iz partizanskih redova, nego iz redova opozicije. Neizbježni su sukobi interesa sa Rusijom, i snažni nacionalizam ove zemlje mogao bi da odigra odlučujuću ulogu kad bi se pojavila neka akutna situacija.”

Historija je jedna, ali su njene interpretacije različite. Sovjetski odnos prema Jugoslaviji bio je dio opće političke strategije Kremlja, a taktika i promjene oblika djelovanja primjenjivane su prema vanjskim i unutrašnjim prilikama. Tokom ovog sukoba koji je razotkrio ne samo naličje staljinizma, degenerativne procese u SSSR-u, karakter unutrašnjeg bića koji je određivao velikodržavnu politiku Kremlja u međunarodnim odnosima, korištena su, uporedo i istovremeno, razna sredstva pritisaka, pomjerajući težište prema toku događaja. Osnovni princip sovjetske strategije manifestirao se u stalnom reproduciranju optužbi protiv jugoslavenkog rukovodstva. Promjenom metoda i napadanih tačaka težilo se da ovaj hladni rat bude trajan, da održava atmosferu napetosti i psihološki djeluje na Jugoslaviju i njen državni vrh.

Jugoslavenska pobuna 1948. protiv sovjetske despotije nije prevazilazila granice socijalizma, već se konceptijski ticala pitanja ko zna šta je pravi socijalizam i ko će uspostaviti njegovu autentičnu praksu saglasnu socijalističkom ideo-ideal. KPJ je decenijama, prije toga, odgajao svoje članstvo da voli i slavi SSSR i Staljina. Odjednom se onda došlo do toga da se ne smije javno reći “ruski krompir”. KPJ se 1948. opredijelio za historijski proboj. Ideološki drogirano članstvo trebalo je hitro prebaciti na drugi, kritički kolosijek razmišljanja. Neki su to nazvali “operacijom bez anestezije”, jer se radilo o progonu kadrova koje je vlastita partija u prethodnom periodu indoktrinirala u duhu staljinizma. Odvijale su se prave drame, sa dalekosežnim posljedicama.

U partijskoj organizaciji pri Vladi NRBiH i aparatu Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH mnogi su bili u dilemama i moralnim lomovima. Oko 450 komunista u BiH se kolebalo ili se izjasnilo za Rezoluciju IB-a, još u toku upoznavanja s njenim sadržajem. Takav stav su zauzela i tri ministra u Vladi NRBiH. U Beogradu je 7. jula 1948. održana 38. sjednici Politbiroa CKKPJ, kojoj su prisus-

tvovali i članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Rezultirala je time da su u republičko-partijskom rukovodstvu BiH, nakon prethodnog izjašnjavanja nekih njegovih članova za Rezoluciju IB-a, „uvidjeli pogrešku“, promijenili odluku i podržali partijsku liniju CKKPJ. Senija Milišić, analizirajući teška previranja u državno-partijskom vrhu BiH, smatra da je potpuno irelevantno šta je ko govorio na spomenutoj 38. sjednici Politbiroa, ili kako se ponašao: “Bitna je činjenica da je partijsko rukovodstvo BiH ‘uvidjelo grešku’, da se ‘pokajalo’, te da im je oprosteno. Činom pokajanja CKKPJ je dobio potpuno lojalno rukovodstvo republike u kojoj nije željelo problema... Amnestirano rukovodstvo je sve ‘protivnike režima’ strpalo u isti koš i s njima se razračunalo ne birajući metode.” Razmjere svega onoga što se zbivalo u BiH tog vremena, na različitim nivoima, posebno iz ugla običnog čovjeka, još uvijek se samo naziru i naslućuju. Izet Šabotić u svom radu navodi kakve su sve teške posljedice bile u BiH vezane za propali model kolektivizacije sela i projekt seljačkih radnih zadruga, kada su bivši zadrugari postali jedna od najugroženijih kategorija stanovništva.

Sovjetska predviđanja da se Jugoslavija neće moći održati izolirana i bojkotirana od socijalističkog lagera, da će ugled i utjecaj SSSR-a kao i mitizirana ličnost Staljina i njegova autoritativna politika na aktiviranje “zdravih snaga”, na koje se permanentno računalo i pozivalo, nisu se obistinila. Jugoslavensko rukovodstvo, po kasnijim priznanjima onih koji su ga 1948. napadali i osuđivali, ipak se nije dalo slomiti. Čedo Kisić u radu o francuskim intelektualcima i jugoslavenskom otporu staljinizmu citira Žana Kasua, pisca, jedne od vodećih ličnosti Pokreta otpora u Francuskoj tokom Drugog svjetskog rata, da postoje u historiji “kritični trenuci kada se postavlja nekakva esencijalna dilema. U takvim okolnostima nije uopšte reč o tome da se izabere jedna stvar, jedna partija, jedna doktrina, da se zaželi pobjeda jedne grupe nad drugom, već da se shvati da je jedna savest rekla NE svemu onome što joj se činilo suprotno pojmovima pravde i istine”.

Mjesec dana nakon održavanja Petog kongresa KPJ, jugoslavenska štampa je, pak, stupila u propagandnu kontraofanzivu. Prvo je utjecajna “Borba” krenula u napad, načelno 21. jula 1948., objavljivanjem uvodnika *Pojačajmo budnost u borbi za čvrstinu*

partijskih redova, a potom nastavila konkretno, navođenjima imena i izvršenih neprijateljskih djela, pojačavajući svakodnevno intenzitet napada. Uvela je i zasebnu rubriku *Protiv kleveta i dezinformacija*, pravi arsenal propagandne “municije”. Neprijatelji iz inostranstva lažu, kleveću, dezinformiraju, a njihove pristalice u Jugoslaviji su izdajnici, kukavice, slabići, nemoralne ličnosti, špijuni, frakcionaši, ambiciozni bolesnici. Informbiro je označen za “nacionalnu izdaju”, “petu kolonu”, “kontrarevolucionarnu agenturu”. Adnan Velagić, predočavajući rezultate svoga istraživanja o refleksijama sukoba Informbiroa i KPJ na području Hercegovine, iznosi da je i u Hercegovini, pored primjene represivnih mjera, kompletan medijski sistem propagande i informiranja stavljen u službu razbijanja „različitih oblika kontrarevolucije“. Tokom ovog perioda idejno-političkog zemljotresa, mutantnog zaokreta, političkog laviranja i taktiziranja, suzbijanja ideološke šizme jačala je i pozicija dvaju najснаžnijih društvenih stupova: vojske i policije. Radilo se o osiguranju odbrane zemlje i sprečavanju djelovanja neprijateljski nastrojenih grupacija pod sovjetskim utjecajem. UDBA, koja je, po nekim navodima, imala čak oko dva miliona informatora, izazivala je sveopći strah. On je dugoročno postao sastavnim dijelom življenja, preživljavanja, uvlačio se u duše običnih ljudi. Beogradska „Republika“ objavila je u aprilu 2005. da je samo Služba državne bezbjednosti (SDB) u Srbiji imala preko 2,8 miliona dosjea. Jedan njemački istraživač napisao je da se moraju „bezbrojni dokumentarni i drugi dokazi ponižavanja, unižavanja, čak kriminalnog tretmana sopstvenog stanovništva jasno i trajno podići do nivoa kritičke savremene svijesti“. Kada jedno društvo misli da pokopa prošlost time što „odbije“ da se suoči sa sobom, to pokopava i same etičke vrijednosti koje to društvo treba.

KPJ je 1948. proklamirala politiku “raskrinkavanja”, bojkotiranja izdajnika, trockista i agenata svih boja. Užasni „Dahauski procesi“ u Sloveniji bili su jedan od takvih primjera dokazivanja pravovjernosti pred prijetećim optužbama Istoka. Zbog opasnosti od unutrašnjeg puča ili vanjske invazije, paranoidne represije i ideološke šizofrenije, vršena je izolacija pristalica IB-a. Tarik Haverić u svom radu konstatira da se često mora izabrati između lošeg rješenja i nekog koji se čini mnogo gorim, ukazujući da u

ocjenjivanju tamnih aspekata jugoslavenskog otpora staljinizmu još uvijek vrijedi nauk koji je lapidarno formulirao Anto Raštegovac, jedan od isljednika iz logora: „Da nije bilo Golog otoka, cijela Jugoslavija bila bi Goli otok“, završavajući metaforom da je, u trenutku kada su mogućnosti koje je nudila epoha bile sasvim sužene, trebalo izabrati između jednog otoka i cijelog arhipelaga. Denis Bećirović, pak, smatra da je neupitna pravedna borba jugoslavenskih komunista za očuvanje nacionalne neovisnosti, ali i ukazuje na činjenicu da je bilo represivnog pretjerivanja u jugoslavenskim zatvorima, poput Golog otoka, „koji predstavlja crnu mrlju u historiji socijalističke Jugoslavije“. Pravni poredak političkog sistema bio je u službi ideološkog monopola. Bilo je očito da se „nekažnjeno ne ide protiv ritma sredine“. Pravni eksperti smatraju da se o bitnim osobinama jedne epohe, i ne samo nje nego i njenih historijskih korijena i projekcija, može uspješno suditi i na osnovu pozitivnog prava i pravne patologije političkih sudskih procesa. Nema političke moći “bez kontrole arhiva, ako ne i pamćenja”.

Sukob jugoslavenskih komunista sa Staljinom i zastrašujućom koalicijom IB-a imao je više nivoa. Na vanjskom planu to je bila odbrana nezavisnosti zemlje od velikodržavnih sovjetskih pretenzija. Na ideološkom planu to je odbrana prava na nacionalni komunizam, ali uz zadržavanje suštine sovjetske formule: monopola Komunističke partije Jugoslavije. Nerzuk Ćurak u svojoj diskusiji ustvrđuje da je komunistička ideologija bila sredstvo ruskog imperijalizma, te da je korektno, nakon 60 godina od Titovog sukoba sa Staljinom, priznati da je taj sukob u osnovi bio nastavak oslobodilačkog rata protiv novog zavojevača, “ali i početna tačka antistaljinističkog staljinizma, čime je povijesni značaj otpora Brozovih komunista azijskom despotizmu u dobroj mjeri relativiziran”. Zbornik *Istorijsko ne staljinizmu*, uz različita promišljanja, skidajući dijelom tabue sa složenih historijskih pitanja, upućuje, uz veće angažiranje naučnih institucija, na potrebu održavanja sličnih skupova, o bitnim deideologiziranim temama iz novije historije i preispitivanjima prethodnih naučnih rezultata, što je Bosni i Hercegovini itekako potrebno.

U svim krizama u Jugoslaviji nakon 1948. postavljalo se i pitanje da li bi možda bilo bolje da se vratimo na stare staze. Sva društva imaju kontradiktorne tendencije: da se ne promijene i da napreduju. Dogmatske osobine, prema istraživanjima psihologa, karakteriziraju centralna uvjerenja o apsolutnom autoritetu i ispravnosti vlastitih ubjeđenja, otpornih na promjenu. Nosioци takvih uvjerenja su neosjetljivi na logičke dokaze, ne uočavaju jasne kontradikcije između različitih elemenata vlastitog sistema. Što je dogmatizam izraženiji, veći je stepen poricanja činjenica prijetećih po sistem. Događaji i činjenice koje odstupaju mijenjaju se i reinterpreteriraju tako da se što više uklope u postojeći sistem.

Multiperspektivnim metodom se pokazuje i činjenica da su u prijelomnim i turbulentnim historijskim događanjima društva podijeljena, da uvijek postoje koncepcije različitih rješenja. Iz svake historijske situacije ima više alternativa. Dio elite koji donosi odluke, ustvrđuju naučnici, snosi odgovornost za izbor pravca za koji se opredijelio. U rekonstruiranju historijskih zbivanja mora se voditi računa o “onovremenom odnosu snaga” i “stvarnim pokretačima” historijskih procesa. Kritička historija ne slavi, već detronizira, iako je, doista, lakše vjerovati u „stare“ nego prihvaćati „nove“ istine. U jeku krize i raspada jugoslavenske državne zajednice, među prvima, zahladnjeli su odnosi među historičarima. Zadatak nauke ostaje otkrivanje interesa koji deformiraju istinu o prošlosti, uz prakticiranje multiperspektivnosti u pristupu složenim pitanjima. Moderni naučnik, kritičan prema službenim verzijama prošlosti, mora, svjestan da ono što se zbilo ima više perspektiva, uz prihvaćanje legitimnosti drugačijeg mišljenja, dosegnuti kompetencije multidisciplinarnog pristupa ako želi da njegova misija imao smisao.